

Проф. д-р Искра Белева*

ВЛИЯНИЕ НА ЕМИГРАЦИЯТА ВЪРХУ СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ

В икономическата литература ефектите от емиграцията се свързват основно с отраженията ѝ върху пазара на труда, паричните трансфери, семейната среда и възпитанието на децата. Верифицирано е проявлението на тези ефекти в България през последните двадесет и пет години. На основата на статистически данни и резултати от социологически изследвания са открити позитивните и негативните ефекти на българската емиграция върху нейния трудов пазар, икономическо развитие и семейна среда. Очертани са някои основни насоки за развитие на миграционната политика на България, които ще допринесат за нейното активизиране.

JEL: J11; J13; J61

В условията на протичащите в днешно време интензивни емиграционни потоци въпросите за имигрантите и емигрантите и последиците от този процес върху социално-икономическото развитие на изпращащата и приемащата държава са особено актуални. Проблемът е обект на оживени дискусии в международното, европейското и националното пространство,¹ но наблюденията и проучванията за влиянието на емиграцията в приемащата страна са по-систематизирани и последователни в сравнение с оценките за държавите, изпращащи емигранти. Независимо от несистематичния характер на тези изследвания повечето анализатори достигат до изводи, че емиграцията въздейства върху социално-икономическото развитие на изпращащата страна в три основни направления чрез: измененията в демографския баланс и отражението им върху пазара на труда; паричните средства, които емигрантите изпращат в страната си, и промените в социалната и семейната среда, в която се отглеждат техните деца.

България се характеризира със значителен емиграционен поток, променящ се през годините като размери и структура, но устойчив във времето. По оценки на експерти през последните 25 години броят на емигрантите варира в широките граници от 800 хил. до над 1 млн. човека. Затова и дебатът за въздействията на емиграцията върху социално-икономическото развитие на страната е важен от гледна точка не само на размерите, но и на причините и най-вече на последициите от това явление. Анализът на ефектите, които оказва емиграцията върху част от българското население, обаче среща сериозни информационни затруднения, тъй като у нас липсват систематизирани наблюдения на тези процеси. Това налага наличните национални и международни ста-

---

* ИИИ при БАН, секция „Макроикономика“, i.beleva@iki.bas.bg

¹ Вж. Boubtane and Dumont, 2013; Gagnon, 2014; Adams, 2005; Rangelova, 2013; Christova-Balkanska, 2013; Zareva, 2013.

тистики да се допълват с резултати от проведени в България и в чужбина проучвания. Целта на това изследване е да потвърди или отхвърли общоприети в икономическата литература ефекти от емиграцията върху изпращащата страна по отношение на българската емиграция от новото хилядолетие.

Обзор на оценките за влиянието на емиграцията върху социално-икономическото развитие на изпращащата страна

Както споменахме, в научната литература има редица изследвания, засягащи този проблем. Според едно от тях, включващо 22 страни от ОИСР за период от двадесет години (1986-2006 г.), приносът на нетната миграция върху икономическото развитие на приемащата страна е позитивен, но минимален. Във връзка с това се стига до заключението, че движението на човешки капитал в резултат от миграцията оказва много слабо влияние върху икономическия растеж главно чрез механичния прираст на трудовите ресурси. Изводите от разработения и тестван модел потвърждават, че нарастването на трудоспособното население вследствие на миграцията корелира обратнопропорционално с повишаването на производителността на труда и правопрпорционално с темпа на увеличаване на инвестициите във физически капитал. Тъй като нарастване от един процентен пункт на нетната миграция няма равнозначен ефект при всичките 22 страни, авторите приемат, че когато тя се покачи с 50%, а останалите параметри се запазят постоянни, промените в производителността на труда за всички изследвани държави са незначителни. Ако обаче се вземе предвид качеството на този труд като образование и квалификация, влиянието на емиграцията като нововключен трудов ресурс върху икономическия растеж е несъмнено по-високо. Ето защо се препоръчва в някои от разглежданите страни да се въведат крайно селективни имиграционни мерки като елемент от имиграционната им политика (Boubtane and Dumont, 2013, p. 17).

В икономическата литература съществува единодушие относно това, че основните ползи от емиграцията за изпращащата страна се изразяват в *паричните средства, които емигрантите превеждат в родината си*. По такъв начин се подкрепя икономическото развитие най-вече чрез стимулиране на потреблението и в по-малка степен - чрез подкрепа за фиска и за инвестициите (вж. Kerr and Kerr, 2011). Според изследване на Световната банка значението на тези парични преводи за развиващите се държави е много голямо, доколкото те надхвърлят три пъти размера на официалната финансова помощ за подкрепа на развитието им, която през 2009 г. е над 315 млн. USD (вж. Mohapatra, Ratha and Scheja, 2010).

Ролята на превежданите от емигрантите пари в родината им се свързва също и с техния *ефект върху намаляването на бедността*. Според изследване, обхващащо 71 развиващи се страни, при 10% нарастване на официалните преводи от емигрантите на човек от населението делът на хората, живеещи в

бедност, намалява с 3,5% (Adams, 2005). При интерпретирането на тези резултати обаче трябва да се преценява внимателно характерът на бедността и обуславящите я фактори - нормално е за страни с много ниско равнище на икономическо развитие и развито натурално стопанство влиянието на паричните преводи да бъде по-голямо, отколкото в такива с друг произход на бедността. Що се отнася до България, където бедността се обуславя от неуспешните трансформации на икономическата и социалната система през годините на прехода и натрупаните дисбаланси в тях, все повече се налага мнението, че „парите от чужбина се превръщат във все по-важен инструмент за намаляване на бедността... , доколкото 80 на сто от преводите се използват за потребление“.²

Друга теза, която е обект на изследвания и оценки, е, че *трудовата дейност на емигрантите спомага за развитието на човешкия капитал на изпращаща ги страна*. Подобна теза трябва да се приема с уговорката, че тя е валидна, когато емигрантите извършват трудова дейност съобразно притежаваните от тях професионални и квалификационни умения и че в процеса на работата си те развиват тези умения и повишават своите знания. В много случаи обаче това не е валидно за българските емигранти, които извършват нискоквалифицирани дейности, в някои случаи значително под изискванията на професията или квалификацията, която имат. Същевременно ползите от повишеното качество на човешкия капитал за изпращащата страна биха имали реална икономическа и социална възвръщаемост, ако емигрантите се завръщат в родината си, където започват да прилагат по-високите си професионални качества. Такъв е например случаят с Ирландия в периода на нейния икономически ренесанс в края на миналия и началото на този век, когато страната приема обратно хиляди свои емигранти, чиито знания и умения подкрепят нейното иновационно развитие.

Негативните последици от емиграцията за пазара на труда на изпращащата държава са най-очевидни, когато става въпрос за *загуба на трудови ресурси*, на хора с определени трудови умения и професии. Ако не емигрират и останат да работят и живеят в страната си, тези лица биха спомогнали за нарастване на обществения продукт и за възпроизводството на трудовите ресурси, а чрез това и за нейното развитие. Те биха допринесли за разширяване на потреблението, което би довело до увеличаване на обема на производството; плащайки данъци и други налози, биха били полезни за развитието на онези сфери на обществен живот, които се подкрепят от преразпределението на фиска като инфраструктура, здравеопазване, образование, култура, сигурност, и т.н.

В социален план емиграцията също има както предимства, така и недостатъци. Предимствата се свързват основно с обогатяването на културата и мирогледа на емигрантите, доколкото те опознават други народи и култури и разширяват своите възгледи за света. Същевременно обаче се наблюдават и редица негативни социални последици, произтичащи от разделянето на се-

² Вж. <http://www.dw.com/bg/ползата-от-българите-в-чужбина-a-17451967>, 23.02.2014.

мействата, разкъсването на фамилните и родствените връзки, отделянето на децата от техните родители, което води до влошаване на възпитанието на подрастващите, и т.н.

В синтезиран вид в икономическата литература като *приноси от емиграцията* за изпращащата държава се посочват:

- паричните приходи в страната от превежданите от емигрантите средства до техните семейства;
- увеличаването на инвестициите в образование и на достъпа до социални и здравни услуги, когато изпратените средства се използват за тази цел;
- намаляването на безработицата поради отслабване на натиска върху трудовия пазар от страна на предлагането на труд;
- инвестициите в икономиката, направени от завърнали се емигранти или от българската диаспора в чужбина;
- подобряването на качеството на човешкия капитал за част от емигрантите.

Като *негативните страни* се отчитат:

- загуба на висококвалифицирана работна сила и като следствие – намаляващ растеж и производителност на труда;
- по-ниско качество и спадане на обема на някои услуги в определени сектори, например медицински и социални услуги, образование;
- изтичане на работна сила от пазара на труда поради заместващи доходи от емигрантските преводи;
- прогресивно остаряване на населението и повишаване на коефициента на неговата зависимост;
- засилен натиск за увеличаване на работните заплати в някои професии поради недостиг на предлагане на работна сила;
- понижаване на качеството на грижите за децата, когато са оставени без родителите си в страната;
- спадане на успеха и на посещаемостта в училищата от такива деца;
- дезинтеграция на семействата (вж. Rangelova, 2013).

В контекста на тези най-общии постановки равносметката за това какво печели и какво губи България от фактическата емиграция от страната през последните 25 години трябва да стане предмет на обществен дебат, доколкото процесът се развива и не се очертават тенденции на обрат в неговата динамика. Разкриването на ефектите от емиграцията върху социално-икономическото развитие е сигнал за предприемане на по-активна позиция и управленски действия за промяна в средата, която мотивира емиграцията на българското население.

Краткосрочни и дългосрочни въздействия на емиграцията върху пазара на труда

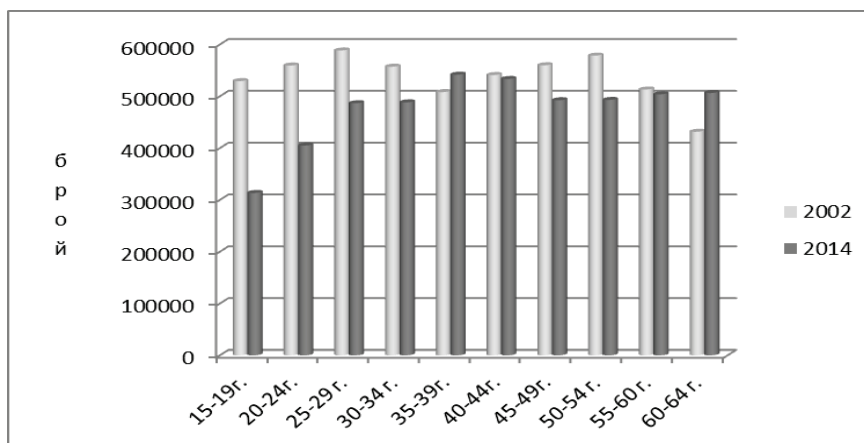
Докато ефектите от изпратените парични преводи върху социално-икономическото развитие на България са опосредствани главно чрез потреблението и в по-малка степен чрез спестяванията и инвестициите, то последиците от

емиграцията върху пазара на труда са значително по-преки, силно осезаеми и видими в краткосрочен план, с много устойчив негативен ефект в средно- и дългосрочна перспектива.

● *Емиграцията допринася за намаляване на населението на страната и трайно изтощава трудовите ѝ ресурси.* За периода 2002-2014 г. броят на населението във възрастовата група от 15 до 64 години спада с 602 429 човека и през 2014 г. наброява 4 763 673 човека. Данните показват, че в това отношение се наблюдава прираст само в две възрастови групи - на хората между 35 и 39 години (33 546 човека) и на 60-64 годишните (75 хил. човека). Във всички останали възрастови групи населението намалява, *особено в трите младежки групи:* 15-19 години - с 216 хил. човека; 20-24 години - с 154 хил.; 25-29 години - със 101 хил. човека (фиг. 1).

Фигура 1

Изменение на трудоспособното население по възрастови групи през 2002 и 2014 г.

Източник. НСИ. Демографска и социална статистика, www.nsi.bg

Липсата на систематизирана статистическа информация не позволява да се оцени точният принос на емиграцията за намалението на населението в трудоспособна възраст. Имайки предвид обаче, че върху неговия брой оказват влияние раждаемостта (с положителен знак), смъртността и емиграцията (с отрицателен знак), определено може да се твърди, че значителното спадане на населението в трите младежки възрастови групи е отражение на активната емиграция на младите хора, вкл. децата, напускащи България заедно с родителите си. Увеличаването на населението в най-високата възрастова група от своя страна показва, че през изминалите 10 години до нея са достигнали помногобройни поколения, както и по-ниската им емиграционна активност. Този процес отразява и застаряването на населението, като намаляването на смърт-

ността и повишаването на средната продължителност на живот правят тенденцията още по-изразителна.

Ниската раждаемост и изключително високите темпове на отлив на младо население показват, че в близко бъдеще растежът в България ще среща все повече ограничения, произтичащи от намаляващите трудови ресурси. Наши предходни изследвания прогнозираят недостигът от работна сила през 2030 г. да достигне 250-440 хил. човека при ниво на безработица от 5% и два варианта на равнища на икономическа активност - 75 и 80% (вж. Димитров, 2015, с. 74).

Доколкото основният мотив за емигриране все повече се свързва с работа и по-високи доходи, резонен е въпросът за обозримата перспектива, в която значението на този фактор може да се ограничи.

Фигура 2

Равнище на доходи от заплащане на семейство с двама работещи на пълен работен ден и две деца в България и в ЕС-28

Източник. Евростат, <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>, Annual net earnings [earn_nt_net] Last update: 18-12-2015 (последен достъп 6.01.2016 г.).

От данните във фиг. 2 се вижда, че през 2001 г. в България средното ниво на доходи от заплати на семейство от двама възрастни, заети на пълен работен ден и с две деца, е близо 19 пъти по-ниско от средноевропейското равнище за същия тип семейство. През 2014 г. това съотношение намалява на 6,2 пъти, т.е. за период от 15 години е налице ясно изразен процес на догонване на равнището на заплащане. Това може да се дължи на задържане на повишаването на доходите от заплати в ЕС поради включването на нови страни в него (15% увеличение), в които заплащането е по-ниско, но то отразява също и динамиката на тези доходи в България за разглеждания период (216%). Въпреки отчетения ръст обаче равнището на заплащане у нас през 2014 г. е под една пета

от това в ЕС-28. Ако се допусне, че темповете на нарастване се запазят, то през 2030 г. заплащането в нашата страна ще бъде близо 50% от това в ЕС-28. В такъв смисъл в обозримо бъдеще няма реални шансове този основен фактор, мотивиращ емиграцията, да отпадне.

• Друг важен аспект на ефектите на *емиграцията върху пазара на труда засяга качеството и ефективността на човешкия капитал*. Както отбелязахме, за да може емиграцията да допринесе за тяхното подобряване, се изисква да бъде изпълнено и едно допълнително условие - емигриралите да се завърнат и да продължат да се трудят в родината си.

В научната литература позитивният ефект от емиграцията върху работната сила се свързва с *повишаването на нейното качество* и с нарастването на доходите, които хората получават. Това твърдение е вярно в случаите, когато нискоквалифицирана работна сила емигрира, образова се и се усъвършенства в приемащата я страна и се завръща в родината с по-висока квалификация. В действителност обаче фактите сочат, че през първоначалните години от своята емиграция значителна част от българите извършват работа, изискваща по-нисък образователен и професионален ценз от придобития в родината им. За някои от тях тази практика остава валидна през целия им трудов живот, поради което те губят квалификацията и конкурентните си позиции на съответните трудови пазари. Изследвания сред българските емигранти показват например, че „сред т.нар. циклични мигранти има и хора с по-висока квалификация като учители, инженери и медицински кадри, като основният фактор, който ги кара да напуснат родината, е по-доброто заплащане навън - дори и за неквалифицираните позиции. За да си намерят временна работа, те са принудени да заемат места за неквалифицирани работници.“³

Д-р Марина Рихтер посочва, че проучване сред българските емигранти в Швейцария, включващо широк професионален профил – от земеделските работници до музикантите, свирещи във филхармонии, показва случаи, при които висококвалифицирани български специалисти заемат работни места за нискоквалифицирани кадри. Това не само спира процеса на професионалното им развитие, но и намалява техните доходи. Освен че така те престават да се развиват, паричните преводи, които изпращат в родината си, са много по-малки в сравнение с тези на българите, работещи по специалността си.⁴ Според Беатрис Кнер - професор по икономика от Университета в Касел, Германия е сред любимите дестинации на българските специалисти. „Нуждаем се спешно от висококвалифицирани специалисти – математици, инженери, програмисти, химици, защото нашият прогрес се крепи на иновациите. Нуждата от чуждестранни кадри е породена и от факта, че доста от германските специалисти заминават да работят в страни като Швейцария, Великобритания и Съединените щати - заради по-добрите заплати“. Проф. Кнер обаче подчертава: „Проблем за Гер-

³ Вж. <http://www.dw.com/bg/ползата-от-българите-в-чужбина-a-17451967>, 23.02.2014.

⁴ Пак там.

мания е обстоятелството, че лекарите и медицинските сестри например, които идват да заместят нашите специалисти, невинаги говорят добре немски.⁵

Анализът на работата (предходна и сегашна) на българи-емигранти в Испания дава основание на някои автори да направят извода, че „немалка част от българските емигранти в страната губят своята квалификация“. Съпоставката на предходната (преди емиграцията) позиция в длъжностната структура и тази след емиграцията показва, че преобладават работещите в сферата на услугите като продавачи (една трета) и в селското стопанство, както и нискоквалифицираните работници (24%). По-малък е дялът (около 18%) на заетите с квалифицирана работа в промишлеността като оператори на машини, чиновници (вж. Zareva, 2013, p. 398, 400).

Приведените примери са само част от множеството факти, които потвърждават тезата, че *емиграцията на българската работна сила не води до нейното развитие като човешки капитал. Същевременно емигрантите получават по-голямо заплащане на труда от това, което биха имали в България.* Това се дължи на по-добрата цена на труда в страните от ЕС, в САЩ, Канада, както и на по-високия жизнен стандарт. В този случай може да се очаква, че догонването на средното равнище на заплащане в ЕС би изиграло ролята на фактор, намаляващ стимулите за емиграция.

• *В краткосрочен аспект емиграцията съдейства за спадане на натиска върху пазара на труда и на равнището на безработицата.* България е изпитвала такова въздействие нееднократно през различни периоди от развитието си, когато по една или друга причина (икономически реформи или кризисни периоди) емиграцията спасява страната от тежки социални кризи, но оголва трудовия пазар откъм предлагане на труд от определени професии.

През началните години на прехода например, когато започват първите реформи (либерализация на цените, ликвидация на неефективни предприятия, приватизация) и редица отрасли (машиностроенето, стоманопроизводството, циментовата индустрия) масово освобождават работната сила, емиграцията на висококвалифицирани работници като проектантите, инженери, технически специалисти, химици и др. е единствената алтернатива за продължаване на трудовия им живот. Това е и първоначалната вълна на излизане на квалифицирана работна сила и на определени специалисти от заетостта. В резултат 20 години по-късно търсенето на труда у нас се характеризира с недостиг на инженери, среден технически персонал, заварчици, монтажници и т.н. Впоследствие в зависимост от това кои отрасли са приватизирани (често приватизацията е и стъпка към ликвидация) масово емигрират представители на други професионални направления, като едни от последните кохорти в днешно време са тези на лекарите, медицинските сестри и друг медицински персонал. По такъв начин се нарушават балансите между търсенето и предлагането на труд в отделни области като здравеопазване, образование, строителство, електронна индустрия, ма-

⁵ <http://www.dw.com/bg/ползата-от-българите-в-чужбина-a-17451967>, 23.02.2014

шиностроене и т.н. Изтичането на средноквалифицирания сегмент от работната сила възпрепятства също и процеса на трансмисия на управленски решения и реални практики от управляващия модул към изпълнителския и допринася за намаляване на ефективността на извършваните икономически и социални промени.

И ако в краткосрочен хоризонт емиграцията ограничава социалното напрежение и претоварването на системата за обезщетяване при безработица, то в средно- и дългосрочен план последиците от нея върху предлагането на труд са негативни - натоварване на пенсионната система, засилване на дисбаланса в професионалната структура и последващ дефицит от определени специалисти на пазара на труда.

● *Емиграцията води до спадане на броя на работната сила.* Според данните от преброяването на населението от 2011 г. през периода 1992-2001 г. това намаление се изчислява на 22 хил. човека на година. От началото на XXI век този процес продължава при по-ниски числови равнища, но обхваща важни и структуроопределящи за трудовите ресурси групи от населението - младежите (момчета и момичета) и сегменти от средноквалифицирания профил на работната сила. По такъв начин България губи част от качествените си фертилни контингенти (бъдещи майки), както и част от качествената си младежка работна сила, която би могла да реализира технологичния трансфер на националната икономика към развитието на индустрията и на услугите. Така загубата на трудови ресурси ограничава развитието на съвременните технологии и технологичното преоборудване на икономиката.

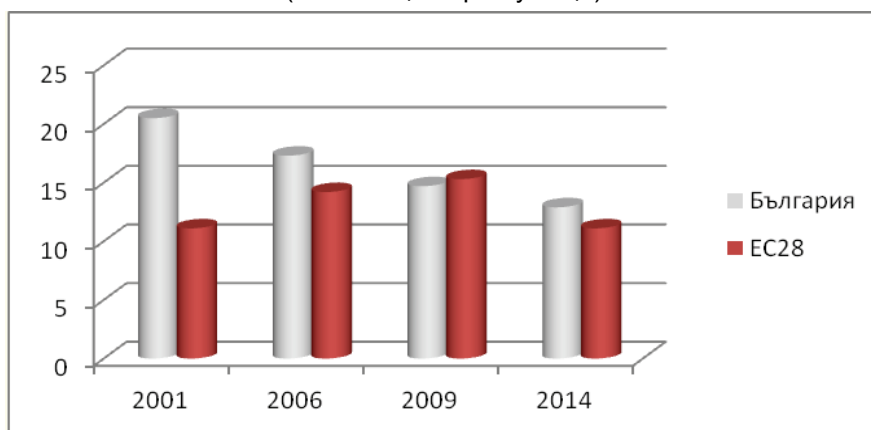
● *Намирането и заемането на нискоквалифицирана, но по-добре заплатена работа от емигрантите в чужбина нарушава професионалната приемственост в семействата, нагласите за професионално развитие и обучение на техните членове.* Работата в чужбина на родителите показва на децата, че там те могат да получават по-високо заплащане, отколкото в България, без да е необходимо да се учат и да се усъвършенстват като професионалисти. Същевременно изпращаните от емигрантите пари намаляват стимулите за професионално развитие и икономическа активност на членове на семействата, които са останали в страната, вкл. и на подрастващите. В дългосрочен план съществен проблем са не толкова количествените последици от емиграцията за работната сила, колкото *структурният ефект върху населението и трудовите ресурси.* На този факт започва да се отделя все повече внимание не само в икономическите изследвания, но и в общественото пространство.⁶ Безспорно е, че емиграцията води до намаляване на интелектуалния и академичния потенциал, до напускането на значителна част от средната класа и продължава да източва най-успешните сред подрастващите ученици и студенти. В резултат от това се променя структурата на населението - повишава се делът на неграмотните и слабограмотните, на хората без образование и квалификация. Данните показват, че

⁶ Вж. <http://www.assa-m.com/katalog1111.php>

през годините броят на децата, напуснали училище, се увеличава и е по-голям в сравнение със средноевропейското равнище.

Фигура 3

Относителен дял на ранно напусналите училище в България и ЕС-28
(% от общия брой учащи)

Източник. Евростат, <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (последен достъп 6.04.2016 г.).

Доколкото емиграцията е явление, характерно за целия свят, и процес, който все повече ще се развива поради по-тясната връзка между различните трудови пазари, то не бива дори да се мисли за ограничаване на възможностите на хората да живеят и работят там, където смятат, че е най-добре за тях. Същевременно обаче този процес е податлив на въздействия и част от страните в ЕС са очертали дългосрочна визия за това какви емигранти да приемат в тях. Масовата бежанска вълна, заляла Европа през 2015 г., ясно откроява националните приоритети на някои от държавите в тази насока - например политиката на Германия да приема младите хора от Изтока, за да подкрепи застаряващата си нация и да си осигури бъдеща квалифицирана работна сила; изборителната политика на други европейски страни и дори протекционистичната политика на трети (Унгария). За съжаление в това отношение България няма категорична и последователна визия и политика, както и система за подбор на имигрантите в страната. Липсват политики, които да насърчават заселването на по-висококвалифицирана работна сила (а не на такава, използваща българското гражданство като документ, отварящ Шенгенското пространство), както и стимули за задържането ѝ у нас.

Тези и още много други въпроси трябва да бъдат широко дискутирани в обществото, в научните среди и сред политиците, за да се достигне до ясни отговори и смислени действия не само в краткосрочна, но и в дългосрочна перспектива.

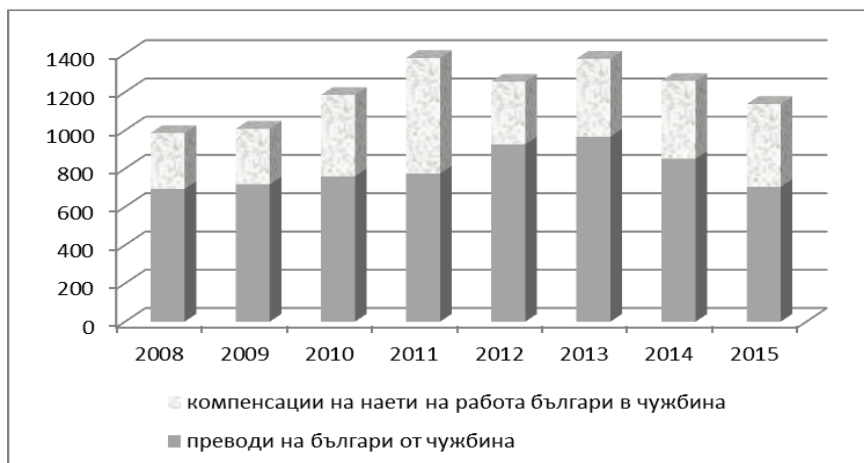
Паричните преводи на емигрантите в България като източник за подкрепа на домакинските бюджети и личното потребление

Като социално-икономическо явление емиграцията не е новост за България, но през периода на промени на социално-икономическата система от края на XX век тя има специфични характеристики, сред които се открояват нейната стабилност и динамика. В този контекст извършваните парични трансфери придобиват все по-голяма устойчивост и тенденция към нарастване. Принос за това има и развитието на статистическата система, която позволява тяхното по-пълно обхващане и регистриране. Въпреки че вероятно все още част от тези трансфери остават „скрити“ за обществото, след 1998 г. преводите от чужбина се увеличават и от 230.1 млн. USD през 1999 г. достигат до над 1200 млн. през 2001 г. (вж. НСИ, 2001, с. 90).

През 2000 г. паричните трансфери на частни лица от чужбина към България са около 300 млн. EUR, през 2007 г. нарастват до 600 млн., а през 2015 г. размерът им е над 1300 млн. (Платежен баланс на БНБ, 2015). Възходящата динамика на трансферите като процент от БВП е ясно очертана: през 2008 г. - 2,7%; 2011 г. - 3,2%; 2012 г. - 5,2%; 2013 г. - 5,7%. Тези данни илюстрират факта, че емиграцията от страната и работата в чужбина с цел подпомагане на домакинските бюджети е добила устойчива тенденция и все повече се превръща от модел за „оцеляване“ на българските семейства в модел на трудова реализация (фиг. 4).

Фигура 4

Изменение на паричните преводи на българите от чужбина и компенсация на наетите през периода 2008-2015 г.* (млн. EUR)

*2015 г. отразява данните до октомври вкл.

Източник. БНБ. Платежен баланс, www.bnb.bg

За ролята на превежданите от български емигранти пари от чужбина за социално-икономическото развитие на страната е показателно и това, че *делът на тези средства в основни макроикономически показатели непрекъснато се повишава*. Според някои оценки през периода 1998-2003 г. преводите от чужбина като дял от износа на България нарастват повече от 3,2 пъти и достигат 6,5%; като процент от вноса увеличението е от 3,2 на 5,5%, а като процент от преките чуждестранни инвестиции - от 36 на 49% (Констандинова, 2005, с. 6). Тази тенденция е характерна не само за нашата страна, но и за всички държави от Централна и Източна Европа със сходни социално-икономически проблеми - и в тях паричните преводи от емигранти оказват съществено влияние върху икономическото им развитие. В Румъния например през 2003 г. делът на такива трансфери като процент от ПЧИ надхвърля 90%.

Паричните средства, изпращани от българските емигранти, безспорно имат *стабилизиращ ефект върху доходите* както на макроравнище, така и на ниво домакински бюджети. Този ефект се откроява особено ясно след 2008 г., когато получаваните от емигрантите пари заместват частично или напълно загубените в резултат от кризата приходи от работни заплати. В редица домакинства те се превръщат и в единствен източник на средства. В общественото пространство и в медиите многократно се излагат и коментират факти, доказващи, че не само отделни семейства, а цели фамилии се издържат от парите, изпращани от техни членове, емигрирали в чужбина.

Друго проявление на паричните преводи от емигранти се свързва с *динамиката на спестяванията* и използването им *като инвестиционен капитал*. В България обаче няма системни изследвания в тази област. Проследяването на размерите на изпращаните средства показва, че те не могат да окажат силно влияние върху спестяванията. Според проучване от началото на века 43% от емигрантите, които се завръщат обратно в страната, инвестират спестяванията си за развитие на собствен бизнес, а 31% използват тези средства за покупка на недвижима собственост (вж. Владимиров и др., 2000, с. 98-99). Десетина години по-късно друго изследване констатира, че инвестиционните намерения сред българските емигранти са незначителни (вж. Christova-Balkanska, 2013, р. 350-352). Като се има предвид мотивацията на емигрантите (основно да заработват пари за изхранване на семействата и образование на децата си), то инвестиционните намерения очевидно остават на доста по-заден план. Трябва да се отчете също, че с течение на времето част от емигрантите решават да се установят трайно в приемащата страна заедно с цялото си семейство, като с това на практика се отказват от инвестиционните си намерения и нагласи за бизнес в родината (ако въобще са имали такива).

В подкрепа на посоченото дотук са и изводите, към които води анализът на размерите на превежданите от емигрантите суми, както и на дестинациите, към които са насочени. Основните парични трансфери на българите са от Испания, Италия и Гърция. Според данни от изследване на българските емигранти в Испания размерът на превежданите суми е средно 500-600 EUR

месечно, като варира в широки граници - от половината от заработеното (7% от анкетираните) до една четвърт от трудовите доходи (73%). Над 50% от интервюираните през 2011 г. емигранти в Испания твърдят, че не изпращат пари в България (вж. Christova-Balkanska, 2013, р. 349). Преустановяването на паричните трансфери показва, че с течение на времето все повече българи се установяват с цялото си семейство в чужбина и харчат спечелите там пари за задоволяване на своите потребности.

Изпращаните от Испания средства са предназначени за: консумация (71%); образование (11%); спестявания (6%); покупка на жилище (5%); медицински нужди (3%). Разгледани по-детайлно, данните показват, че според 10,2% от анкетираните емигранти изпратените на роднини и близки пари се изразходват за покриване на текущи финансови нужди - например заеми; според 9,4% от интервюираните мъже и 12% от жените те са за образование на член от семейството, а 16,7 от интервюираните мъже и 35% от жените смятат, че средствата се използват за здравни грижи (Christova-Balkanska, 2013, р. 350-352).

Приведените данни очертават *потребителския характер на паричните преводи – те са главно за задоволяване на основни потребности, образователни и здравни нужди, и са показателни за слабата инвестиционна насоченост* на трансферираните пари. Тази констатация контрастира с изводите от цитираното изследване на Владимиров и др. - според него в началото на XXI век инвестиционни нагласи са декларирали близо 40% от емигрантите, докато данните сочат, че през 2011 г. такива намерения имат едва 1% от мъжете и 0,6% от жените. Една от причините за това може да се потърси в неуспешното развитие на малкия и средния бизнес в България и най-вече в липсата на конкурентност и прозрачност в пазарната среда.

Други социално-икономически ефекти и въздействия - проблеми в семействата, връзката „родители - деца“ и „образование - емиграция“

Темата за децата в семейства, в които има емигрирал родител (един или и двамата), заема все по-осезаемо място в публичното пространство и провокира задълбочени дебати както поради засилващите се през последните години миграционни потоци, така и поради факта, че последиците от разделянето на децата от родителите вследствие от емиграцията започват да се проявяват все по-драстично.

В семейства с емигрирали родители децата са изложени на специфични рискове, които не засягат децата в семейства без емигранти. Въпреки че хората емигрират, за да подобрят благосъстоянието на близките си, според изследователите разделянето на семейството и заминаването на някой от членовете му да живее и работи в друга страна предизвиква сериозен емоционален шок (D'Emilio et al., 2007). Последиците от това са ерозиране на семейните структури и връзки, фрагментация на социалните мрежи и психологически стрес. Тези негативни ефекти се откриват много по-често при по-бедните семейства,

в които останалите членове не могат да си позволят да заминат, и са особено силно проявени при т.нар. циркулярна миграция.

Различни изследвания показват също, че колкото по-дълъг е периодът на раздяла между родители и деца, толкова по-висок е рискът родителят да загуби авторитета си пред децата като глава на семейството и тази роля да бъде поета от друг член на семейството или рода. Често се налага децата сами да започнат да изпълняват такива функции и тогава чувството на изоставеност и отхвърляне не може да бъде компенсирано от подаръците или от изпратените пари, както и от поддържането на социални контакти от разстояние (т.нар. транс-национални семейства) (вж. UNDP, 2009, р. 79).

При изследването на нарастващите проблеми сред децата на емигрантите се открояват два кръга от рискове, породени от това дали те придружават родителите си, или остават далеч от тях. В първия случай децата сменят рязко социално-икономическа среда, в която живеят, своето обкръжение, а много често и цялостния си начин на живот. Във втория случай те остават в същата социално-икономическа среда, но са откъснати от своите родители-емигранти, а грижите за отглеждането и възпитанието им са поети от техни роднини. Разширяващите се размери на тези явления не само в България, но и в Европа все повече изострят вниманието на обществеността, в т.ч. и на научната, и налагат то да се насочи приоритетно към разкриване на реалните и потенциалните последици за обществото, семействата и отделните индивиди от емиграцията и разделянето на семействата.

В контекста на емиграционните процеси у нас изследванията са съсредоточени преди всичко върху децата, които са оставени от родителите си в страната за различен период на грижите на близки и роднини. Причините за повишения интерес към този проблем са свързани с неговата динамика и устойчивост като социално-икономическо явление, както и с необходимостта от реакция на обществото и държавата. В дискусиата в публичното пространство все повече се налага мнението, че децата на емигрантите, оставени в страната на грижите на други хора, се очертават като „деца в риск“ – те са подложени на допълнителни стресови фактори от разкъсването на връзката „деца-родители“ в резултат от заминаването само на родителите и на връзката „деца-близка среда и приятели“ в случай, че емигрират заедно със семейството си (Диамандиева, 2014).

Информация и факти за нарастващите проблеми на тази новосформирана се рискова група предоставят Държавната агенция за закрила на детето (ДАЗД), МТСП чрез социалните служби по населени места и отделите за закрила на детето (ОЗД), както и изследвания на неправителствени организации по темата. Според проучване на фондация „Партньори – България“ (2015, с. 11) става въпрос за 267 753 от общия брой деца (1 191 221) в България. Това показва, че близо една четвърт, или 22,5% от всички деца до 18 години живеят и се възпитават в среда, от която техните родители-емигранти физически отсъстват. Направеното изследване на базата на проучвания, интервюта и фокус групи

откроява като особено симптоматични в това отношение райони и села в Източните Родопи, Северен Централен и Северозападен район, където се смята, че около 60% от децата живеят не с родителите си, а с други роднини. Ръководителят на проект „Другото поколение“ (2016 г.) Свилен Андреев посочва, че в община Ловеч например децата на емигрантите са 25% от всички деца. В община Неделино пък около 670 жени са на работа в Испания, а общият брой на хората оттам, заминали на „гурбет“ в чужбина (Германия, Англия, Холандия), е около 2000.⁷

Тъй като няма официална статистика за този феномен, всички данни в това отношение трябва да се приемат условно. Същевременно обаче не бива да се подкрепят битуващите предложения за създаване на регистър на децата на емигрантите, което може да се възприеме и като дискриминационна практика.

Обобщавайки резултатите от направените изследвания, става ясно, че основните проблеми при такива деца са на ниво психично здраве и социални връзки (вж. Фондация „Партньори – България“, 2015). Психичното здраве на „изоставените“ деца на емигрантите се определя като по-лабилно, те са по-лесно раними, емоционално по-неустойчиви и по-често изпадащи в депресивни състояния. Това води до негативни социално-икономически последици, които могат да се появят на всички нива - индивид, училище, социални институции. Засилената чувствителност и самотност на децата на емигрантите може да предизвика по-голяма потиснатост и обезсърченост, влошаване на успеваемостта им или отказ от посещаване на училище, пристрастяване към наркотици и алкохол, ранна бременност, включване в незаконни дейности и т.н.

Посоченото дотук дава основание на изследователите и на ангажираните институции да определят тази група деца като рискова. Проблемите, свързани с тях, привличат вниманието на редица местни медии и стават предмет на социологически проучвания. Съобщават се конкретни примери за отпадане от училище и асоциално поведение, от които става ясно, че често проявяваната от децата на гурбетчиите враждебност не се дължи на взаимоотношенията им с техните връстниците, а на чувството на обида, че са изоставени от родителите си. За съжаление в крайна сметка това нередко ги води до противозаконни прояви.⁸

В рамките на проект „Училището като център в общността“, представен от Националната мрежа за децата на форума на УНИЦЕФ България „Ефекти върху децата, оставени от родители, които работят и живеят в чужбина“, се установява, че най-висок е дялът на „рисковите“ деца в Северозападния регион на страната (44% от всички ученици в него). Според изводите на изследователския екип при тази група има най-голям риск от отпадане от училище, от поява на здравни

⁷ Вж. dariknews.bg, 14 май 2014.

⁸ „Невъзможността да споделя с майка ми лични тревоги ме кара да се чувствам неудовлетворена, често се затварям в себе си“ (16-годишната Теди, чиито родители са в Холандия от 10 години); „Понякога плача, че родителите ми ги няма до мен, дори има моменти, когато ги мразя“ (вж. http://rodopi24.blogspot.bg/2015/07/blog-post_419.html).

проблеми, социална стигматизация и други форми на маргинализация.⁹ Имайки предвид слабото икономическо развитие на региона, очертаните последици показват още веднъж, че основният мотив за емиграция е търсене на добре платена работа.

Като дефицит в българското законодателство се отчита фактът, че няма адекватна нормативна уредба за настойничество и попечителство, която да урежда статута и отношенията на роднините и близките, полагащи грижи за децата при отсъствието на техните родители. Процедурите са бавни и сложни, а без попечителство децата могат фактически да бъдат лишени от здравни и образователни услуги, правна защита и финансово обезпечаване, както и от други услуги, които изискват присъствието и съгласието на родителите.

През последните години все повече деца на родители-емигранти заминават заедно с тях в чужбина. От началото на XXI век е налице тенденция към намаляване на общия брой на децата, отпадащи от училище, но това не важи за дела на тези, които отпадат от училище между I и IV клас по причина заминаване в чужбина - техният брой нараства от 866 през учебната 1999-2000 г. до 2598 през учебната 2013-2014 г. (фиг. 5).

Фигура 5

Брой на отпадащите от училище деца I - IV клас

Източник. НСИ. Демографска и социална статистика. Образование, <http://www.nsi.bg/bg/content/3435> (последен достъп 30.12.2015 г.).

Според психолог в Центъра за подкрепа на деца и семейства в младежки дом - Дупница „делът на неграмотните деца и на децата, които трудно говорят и разбират български език, нараства и една от причините за това е, че все повече деца, предимно от семейства от ромската и турската общност, са оставени от родителите си за отглеждане от роднини, които не знаят български език. Така

⁹ <http://nmd.bg/kakav-e-efektat-varhu-detsata-tchiyto-roditeli-rabotyat-v-tchuzhbina/>

децата усвояват езика, на който се говори в семейството (турски или ромски), от баби и дядовци, които не говорят български. Поради тази причина в училище детето трудно усвоява преподадения материал, у него не се създават навици за учене у дома. Друг аспект на проблема е отпадането от училищната система и при децата от български произход. Липсата на единия или двамата родители силно демотивира децата да посещават редовно учебните часове. От проведеното проучване и от директната работа в Центъра се вижда, че има случаи, в които деца, оставени на грижите предимно на майката, докато бащата е в чужбина, отказват да ходят редовно на училище.¹⁰

През 2013 г. според данни от главна дирекция „Контрол по правата на детето“ в Държавната агенция за закрила на детето от Агенцията са предприели мерки за връщането на 75 деца от чужбина, които са били там с родителите си-емигранти, но не са посещавали училище и са живеели в мизерни условия. По думите на ръководителя на тази дирекция в момента родителите не са задължени да информират институциите в страната на кого поверяват децата си за отглеждане, докато работят зад граница. Тези, които първи идентифицират липсата на родител, са учителите, на следващо място са обществените комисии за борба с противообществени прояви на малолетни и непълнолетни. Към сегашния момент санкциите, предвидени по Закона за закрила на детето, са изключително високи като размер, но може би трябва да се предвидят и други санкциониращи механизми по отношение на родителите, за да няма безотговорно поведение.¹¹

*

Анализът за въздействията на емиграцията върху социално-икономическо развитие на България позволява да бъдат направени следните обобщения:

Значителната емиграция от страната през последните 25 години и устойчивостта на емиграционните нагласи налагат общественото внимание да се концентрира върху причините, които я пораждат, както и върху негативните ефекти от това явление за пазара на труда и за средата, в която растат и се възпитават децата на емигрантите. Промяната на икономическата среда и най-вече увеличаването на работните места и подобряването на качеството на заетост и живот трябва да бъдат насърчавани като средство за запазване на човешкия капитал и трудовите ресурси на страната. Необходимо е също да се очертае ясна управленска концепция за намаляване на изтичането на трудов ресурс, за балансиране на търсенето и предлагането на труд и за отговорно родителство.

Засега България няма ясна и последователна визия и политика, както и система на подбор на имигрантите в страната, която да може да компенсира загубите на трудов ресурс от емиграцията и да балансира търсенето и пред-

¹⁰ <http://www.dennews.bg/news/2015/1/28/22006>, 26.01.2015.

¹¹ Вж. dariknews.bg, 14 май 2014.

лагането на труд. Това я прави недостатъчно подготвена да реагира на засиления имиграционен натиск по начин, който би отговарял най-добре на нуждите на страната.

На следващо място трябва да се подчертае, че направените анализи и оценки се основават на епизодични проучвания, а не са резултат от систематични наблюдения. Поради това анализите и изводите при изследването на тази проблематика имат условен характер. Провеждането на системни наблюдения е наложително и в този смисъл може да се препоръча разработването и внедряването на система за регулярен мониторинг на миграционните процеси.

Паричните преводи на емигрантите към родината им (в случая България) са насочени основно за подкрепа на домакинствата и на потреблението, докато приносът им за нарастване на инвестициите и спестяванията е незначителен.

По отношение на влиянието на емиграцията върху трудовия пазар оценките са предимно негативни. Те показват спадане на броя на населението, вкл. и на трудоспособното, влошаване на репродуктивната му способност и отрицателни структурни промени. В резултат от емиграцията трудовите ресурси са значително намалени, в т.ч. и по-качествените сегменти от работната сила - младежите и квалифицираните работници. Емиграцията не допринася за повишаване на качеството на работната сила - част от българите изпълняват понискоквалифицирана работа, отколкото им позволява придобитата в България професия и квалификация, т.е. протича процес на девалвация на работната сила. Ако тези хора се завърнат в страната, те ще са с влошени качествени параметри като работна сила.

Емиграцията на родителите предизвиква трайни негативни последици за децата в семействата, свързани с разрушаване на преките връзки „деца-родители“, на приемствеността и авторитета, на устойчивостта и стабилността в развитието на подрастващите.

Използвана литература:

Владимиров и др. (2000). България след 1997: състояние и тенденции в развитието. С.

Диамандиева, И. (2014). Проблеми на децата с родители-емигранти - преход към нови модели на семейство. – В: Демографска ситуация и развитието на България. Форум на ИИНЧ. С.: Изд. „Проф. Марин Дринов“, с. 207-213.

Димитров, Л. (2015). Пазар на труда. – В: Годишен доклад 2015 „Икономическо развитие и политики в България: оценки и очаквания“. С.: „ГорексПрес“.

Костадинова, Св. (2005). Българските емигранти – повече ползи, отколкото загуби за България. Институт за пазарна икономика, www.ime.bg

НСИ. (2001). Статистически справочник.

Фондация „Партньори – България“ (2015). Подкрепа на деца, оставени в България от родители, живеещи и работещи в чужбина, <http://www.childernleftbehind.eu>.

Adams, R. H. Jr. (2005). Remittances, Household Expenditure and Investment in Guatemala. II Policy Research Working Paper Series, N 3532. The World Bank.

Beleva, I. (2006). Bulgarian country study. Labour mobility within the EU in the context of enlargement and the functioning of the transitional arrangements. European Integration Consortium, IAB, CMR, fRDB, GEP, WIFO, WIIW.

Boubtane, E. and J.-C. Dumont (2013). Immigration and Economic Growth in the OECD Countries 1986-2006: A Panel Data Analysis. Documents de Travail du Centre d'Economie de la Sorbonne, N 2013.3, <ftp://mse.univ-paris1.fr/pub/mse/CES2013/13013.pdf>.

D'Emilio, A. L., B. Cordero, B. Bainvel, C. Skoog, C. D. Comini, J. Gough, M. Dias, R. Saab, & T. Kilbane (2007). The Impact of International Migration: Children Left Behind in Selected Countries of Latin America and the Caribbean. Division of Policy and Planning. UNICEF, New York.

Christova-Balkanska, I. (2013). Bulgarian labour market and remittances & benefits and losses for the Bulgarian economy. – В: Посткризисно икономическо развитие на ЕС и България. Международна научна конференция, 18-19 октомври 2012. С.: „ГорексПрес“, с. 341-354.

Gagnon, J. (2014). Demographic Change and the Future of the Labour Force in the EU27, in other OECD Countries and Selected Large Emerging Economies. Matching Economic Migration with Labour Market Needs. Paris: OECD.

Kerr, S. P., W. R. Kerr (2011). Economic impact of immigration. A survey. Harvard Business School, January. Working Paper 09-013.

Mohapatra, S., D. Ratha and E. Scheja (2010). Migration and Remittances Unit. Background paper prepared for the Civil Society Days of the Global Forum on Migration and Development. World Bank.

Rangelova, R. (2013). Social Impact of Emigration and Rural-Urban Migration in Bulgaria. – В: Посткризисно икономическо развитие на ЕС и България. Международна научна конференция, 18-19 октомври 2012. С.: „ГорексПрес“, с. 369-381.

Zareva, I. (2013). Bulgarians in the labour market in Spain. – В: Посткризисно икономическо развитие на ЕС и България. Международна научна конференция, 18-19 октомври 2012. С.: „ГорексПрес“, с. 395-405.

UNDP (2009). Overcoming Barriers: Human Mobility and Development. New York.

Интернет-източници:

Евростат, <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (последен достъп 6.04.2016).

Емиграцията: опит за демографско и национално самоубийство, <http://www.assa-m.com/katalog1111.php>

Какъв е броят на децата, чиито родители работят в чужбина, dariknews.bg, 14 май 2014.

НСИ. Демографска и социална статистика, <http://www.nsi.bg/bg/content/3435> (последен достъп 30.12.2015).

Is migration good for the economy? Migration policy debates, May 2014, www.oecd.org/migration

Impact of Migration on Economic and Social Development: <https://ideas.repec.org/p/wbk/wbrwps/5558.html>

<http://www.eesc.europa.eu/resources/docs/oecd-2014-matching-economic-migration-with-labour-market-needs.pdf> (последен достъп 07.04.2016).

http://rodopi24.blogspot.bg/2015/07/blog-post_419.html

<http://www.dw.com/bg/ползата-от-българите-в-чужбина-a-17451967>, 23.02.2014 (последен достъп 28.12.2015).

<http://nmd.bg/kakav-e-efektat-varhu-detsata-tchiyto-roditeli-rabotyat-v-tchuzhbina/10> декември 2014.

<http://www.dennews.bg/news/2015/1/28/22006>, 26.01.2015.

23.III.2016 г.